

РОЗДІЛ 1 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 373.5.012:364.63]:343.85

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1>

Валерія БОНДАР

аспірантка ОНП «Соціальна робота» кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, бульвар І. Шамо, 18/2, м. Київ, Україна, 02154

ORCID: 0009-0002-0389-759X

Тетяна ЛЯХ

кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, бульвар І. Шамо, 18/2, м. Київ, Україна, 02154

ORCID: 0000-0002-8807-0497

Scopus-Author ID: 57192588245

Ірина НОХРІНА

магістр спеціальності 231 Соціальна робота, лаборант кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, бульвар І. Шамо, 18/2, м. Київ, Україна, 02154

ORCID: 0009-0004-3955-4489

Бібліографічний опис статті: Бондар, В., Лях, Т., Нохріна, І. (2023). Системний підхід до профілактики булінгу в закладі загальної середньої освіти. *Ввічливість. Humanitas*, 2, 3–11, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1>

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Створення безпечного середовища як умови становлення демократичних цінностей є орієнтиром для розбудови держави. Надзвичайно гостро постає проблема булінгу у закладі середньої освіти та створення безпечного, безнасиленницького освітнього середовища.

Булінг (цькування) є поширеною формою насильства серед підлітків, та важливо відмітити, що булінг (цькування) є актуальною темою серед закладів середньої освіти, зважаючи на законодавчу сферу. Заклади середньої освіти ставлять за мету всебічний розвиток дитини, створення умов для засвоєння ефективних моделей поведінки з ровесниками, проте часті явища булінгу та високий рівень конфліктності серед однолітків не дозволяють в повній мірі досягти поставлених цілей.

У статті актуалізовано проблему булінгу в закладі середньої освіти, розглянуто особливості булінгу (цькування) в закладі середньої освіти, визначено типові ознаки, види булінгу та його чинники. Розглянуто український досвід профілактики булінгу серед громадського та державного сектору. Охарактеризовано ефективні форми і методи роботи, які спрямовані на профілактику булінгу (цькування) серед підлітків.

Автори статті дійшли висновку, що наразі нагальним є внесення змін в систему профілактики через використання системного підходу, який буде сприяти профілактиці булінгу (цькування) в закладі середньої освіти; формування поваги до прав і свобод людини, зокрема дитини; створення атмосфери безпеки в підлітковому середовищі, шляхом забезпечення процесу конструктивної комунікації підлітків з оточуючим середовищем.

Вирішення означених проблем, актуалізує питання побудови безпечного та ненасильницького середовища в закладі середньої освіти, яке передбачає впровадження в систему освіти профілактичних занять та ефективних методів роботи для протидії булінгу в закладі середньої освіти.

Ключові слова: булінг (цькування), профілактика, соціальна профілактика, форми та методи; системний підхід.

Valeriia BONDAR

PhD student, 231 Social work of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2 I. Shamo Boulevard, Kyiv, Ukraine, 02154

ORCID: 0009-0002-0389-759X

Tetiana LIAKH

PhD in Education, Associate Professor, Head of Social Pedagogy and Social Work Department, Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2 I. Shamo Boulevard, Kyiv, Ukraine, 02154

ORCID: 0000-0002-8807-0497

Scopus-Author ID: 57192588245

Iryna NOKHRINA

master of specialty 231 Social work at Social Pedagogy and Social Work Department, Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2 I. Shamo Boulevard, Kyiv, Ukraine, 02154

ORCID: 0009-0004-3955-4489

To cite this article: Bondar, V., Liakh, T., Nokhrina, I. (2023). Systemnyy pidkhid do profilaktyky bulinhu v zakladi zahal'noyi seredn'oyi osvity [Systematic approach to the prevention of bullying in institutions of general secondary education]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 3–11, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.1>

SYSTEMATIC APPROACH TO THE PREVENTION OF BULLYING IN INSTITUTIONS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

The creation of a safe environment as a condition for the formation of democratic values is a guideline for the development of the state. The problem of bullying in a secondary education institution and the creation of a safe, non-violent educational environment is extremely acute.

Bullying is a common form of violence among teenagers, and it is important to note that bullying is a hot topic in secondary education, given the legislative scope. Secondary education institutions aim at comprehensive development of the child, creation of conditions for assimilation of effective models of behavior with peers, however, frequent bullying and high level of conflict among peers does not allow to fully achieve the set goals.

The article updates the problem of bullying in a secondary education institution, considers the features of bullying (harassment) in a secondary education institution, defines typical signs, types of bullying and its factors. The Ukrainian experience of bullying prevention among the public and public sector is considered. Effective forms and methods of work aimed at preventing bullying among teenagers are characterized.

The authors of the article came to the conclusion that currently it is urgent to make changes to the prevention system through the use of a systemic approach that will contribute to the prevention of bullying (harassment) in a secondary education institution; formation of respect for the rights and freedoms of a person, in particular a child; creating an atmosphere of safety in the adolescent environment by ensuring the process of constructive communication between adolescents and the environment.

The solution of the mentioned problems actualizes the issue of building a safe and non-violent environment in the secondary education institution, which involves the introduction of preventive classes and effective methods of work to combat bullying in the secondary education institution into the education system.

Key words: *bullying, prevention, social prevention, forms and methods; systematic approach.*

Постановка проблеми. Важливе право, яке має людина, – право на безпечне, ненасильницьке існування в середовищі, зокрема – освітньому. Не зважаючи на те, що таке право прописано на міжнародному рівні, від різних форм насильства страждають дорослі, молоді люди, а особливо – діти. Безпека дитини – стан захищеності дитини від зовнішніх і внутрішніх

загроз, наявність способів задоволення потреб, захисту її прав (Енциклопедія освіти, 2021).

Останнім часом тенденція, насильства та проявів булінгу (цькування) у закладах освіти зростає. Така ситуація пов'язана з багатьма факторами, але основні з них – це дискримінація серед дітей та агресивність (Бондар, 2023).

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) визначає булінг (цькування) як небажану агресивну поведінку дітей шкільного віку, що призводить до цькування дитини іншою дитиною чи групою дітей з метою приниження, залякування та демонстрації сили (Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ)).

Булінг (цькування) визначається агресивною поведінкою, тобто поведінкою, яка є навмисною та підлою. Для того, щоб ідентифікувати, що це саме прояви булінгу, варто відмітити про його ознаки: злий намір, дисбаланс сил, повторюваність дій, наявність сторін, страждання та провокація. Булінг (цькування) може відбуватись безпосередньо в закладі освіти, на території закладу, та поза межами закладу освіти, якщо це передбачено освітнім процесом (Профілактика деструктивної поведінки підлітків, 2022).

Непроста ситуація в Україні, обумовлена повномасштабним вторгненням російських військ, докорінно змінила звичний спосіб життя українців і українок. Підвищена тривожність, зумовлена нинішніми подіями в країні, впливає на емоційний стан населення, спостерігається, підвищений рівень стресу, дратівливість, агресивна поведінка, тощо (Лях, Спіріна, Клішевич, 2022). У зв'язку з цим ще більшої актуальності набуває тема психологічної, соціальної та емоційної підтримки підлітків, які переживають стрес від військових подій від зміни міста, школи, втрати кола друзів, близьких (Профілактика деструктивної поведінки підлітків, 2022). Одним зі способів запобігання насильству, булінгу (цькування) та вирішення конфліктів між здобувачами освіти є створення безпечного освітнього середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Тема булінгу (цькування) в закладах загальної середньої освіти є досить поширеною у сучасних дослідженнях. Питання профілактики булінгу в освітньому середовищі, формування ненасильницької поведінки розглядали (Т. Алексеєнко, В. Андреєнкова, В. Байдик, Т. Войцях, Н. Гевчук, Н. Дідик, Г. Лактіонова, М. Лехолетова, Т. Лях, Н. Максимова, В. Мельничук, Т. Спіріна, О. Швед, В. Шевчук та ін.). Досить ґрунтовними та цінними є результати досліджень різних аспектів профілактики булінгу (цькування) в закладах загальної середньої освіти: соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підліт-

ків як чинник запобігання шкільному булінгу (К. Максьом); соціально-педагогічна профілактика булінгу в закладах освіти (Н. Моток); соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків (В. Ролінський; травмуючий вплив булінгу (цькування) на становлення особистості старшокласника (Д. Якимець) та ін.

Мета статті. Проаналізувати особливості профілактики булінгу у закладі загальної середньої освіти та визначити переваги системного підходу до профілактики цього явища.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні стала для всіх великим психотравматичним фактором, і зокрема для дітей, насамперед тих, які є внутрішньо переміщеними, або перебувають в зоні активних бойових дій. У цієї категорії дітей виникають різноманітні варіанти розладів адаптації, фобії, агресивні та аутоагресивні прояви в поведінці. Зростає кількість випадків насильства над дітьми, яке є серйозним порушенням їхніх прав і може мати довготривалі й руйнівні наслідки на все життя. Практично в кожному класі закладів загальної середньої освіти є учні, які стають об'єктами глузувань та знущань (Розбудова миру, 2016).

Значного поширення в освітньому середовищі набуває булінг (цькування). Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» визначає, що булінг (цькування) – діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, також із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному і фізичному здоров'ю потерпілого (Закон України, 2019).

Наразі, проблема булінгу (цькування) в закладах загальної середньої освіти часто стає перепорою для досягнення мети всебічного розвитку дитини. Адже, заклад освіти відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття учнями та ученицями знань в безпечному освітньому середовищі, формуванні ставлень та навичок, які потрібні, щоб уникнути та запобігти проявам насильства, безконфліктного спілкування та ненасильницької поведінки (Андреєнкова, Мельничук, Калашник, 2019).

Відповідно до соціологічного дослідження, яке було проведено цим фондом, вказано, що: 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу; 24% дітей стали жертвами булінгу; 48% дітей нікому не розповідали про випадки булінгу; 44% школярів були спостерігачами булінгу, але ігнорували його, бо їм було страшно за себе (Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі, 2018).

Актуальність поширення проявів булінгу (цькування) в закладі загальної середньої освіти доводять результати опитування, яке проводилося Громадською організацією «Ла Страда-Україна» в 2020 році в Луганській та Донецькій областях України. Згідно результатів, 8,9% підлітків піддаються насильству в школі від ровесників; 3,2% – у школі від вчителів (Андрєєнкова, Байдик, Войцях, Калашник, 2020).

Школа, на думку дітей, є тим місцем, де вони найчастіше зазнають булінгу та знущань. Так, 14,4% підлітків страждають від фізичного булінгу; 12,6% зазначили, що піддаються психологічному насильству; 2,3% піддаються сексуальному булінгу, а саме відчувають щодо себе висловлювання та утиски сексуального харак-

теру; 3,6% підлітків стикаються з економічним булінгом у закладі середньої освіти (Андрєєнкова, Байдик, Войцях, Калашник, 2020).

За статистичними даними Національної гарячої лінії для дітей та молоді Громадської організації «Ла Страда-Україна», за 2022 рік було надано 178 637 консультацій дітям та молодим людям, а з них – 1,8% стосувались ситуацій булінгу (цькування) у закладі загальної середньої освіти.

Отже, представлені статистичні дані засвідчують, що проблема булінгу (цькування) серед підлітків є надзвичайно актуальною.

Наразі, є важливим впровадження ефективних методів та форм роботи, які спрямовані на протидію булінгу (цькування), – запроваджувати системний підхід до профілактики цього явища, кожного виду булінгу – економічного, фізичного, психологічного та сексуального (рис. 1).

Типовими ознаками булінгу (цькування) є: систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди,

Рис. 1. Види булінгу (згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»)

приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого (Андренкова, Байдик, Войцях, Калашник, 2020).

Серед найважливіших чинників, які призводять до булінгу (цькування) в закладах загальної середньої освіти, можна окреслити особистісні, сімейні, чинники середовища, ситуаційні та соціальні. Розглянемо їх детальніше.

Особистісні. Як правило, підлітки, які вчиняють насильницькі дії та ведуть себе агресивно, відрізняються певними індивідуальними психологічними особливостями: гіперактивністю, імпульсивністю, низьким рівнем контролю своєї поведінки та емоцій, розширеною увагою, невисокою успішністю в школі, високою схильністю до агресії.

Сімейні. Ймовірність прояву булінгу в закладі освіти, підвищується через соціально-психологічне неблагополуччя у сім'ї, відсутність контролю за життям дитини з боку батьків, досвід насильницьких стосунків усередині сім'ї, відсутність теплих довірливих взаємин з батьками та близькими, низький ступінь згуртованості членів сім'ї та відсутність взаємної підтримки.

Чинники середовища. Несприятливий соціально-психологічний клімат у закладі освіти, стрес, викликаний навчанням і стосунками з однолітками й учителями, відсутність належного контролю з боку педагогів, їхнє небажання протидіяти окремим проявам булінгу (цькування) і невміння надавати адекватну та своєчасну допомогу його учасникам.

Ситуативні. Вчиненню булінгу (цькування) можуть сприяти або перешкоджати так звані ситуативні чинники. Найчастіше булінг (цькування) відбувається під час перерв у коридорах, туалетах, на ігровий майданчиках та іншим місцях де немає дорослих. Також для кривдника, головним мотивом якого є самоствердження і демонстрація влади, вчинення насильницьких дій без свідків втрачає сенс; при спостереженні, булінг (цькування) відбувається частіше і з більшою травматизацією для постраждалої особи.

Соціальні. Серед соціальних чинників виникнення булінгу (цькування) є зокрема, гендерні стереотипи, соціально-економічна нерівність та вплив засобів масової інформації, соціальних мереж. (Попередження насильства в закладах освіти, 2020)

Надзвичайно важливу та вирішальну роль у протидії булінгу (цькування) в закладі загальної середньої освіти виконують педагогічні працівники, які впроваджують профілактичні заходи в освітній процес, на основі системного підходу. Цей підхід сприяє дієвій профілактиці булінгу (цькування), зменшенню рівня агресії та тиску між учасниками освітнього процесу. Він передбачає систематичну інформаційно-просвітницьку роботу; відновний підхід; ненасильницьку комунікацію та інше. В межах системного підходу до профілактики булінгу, учасники освітнього процесу можуть вжити відповідних заходів, щоб запобігти цькуванню та переслідуванням у закладі середньої освіти та створити більш позитивний клімат.

Профілактика булінгу в закладі освіти передбачає розробку дієвих профілактичних програм, створення комітетів для повсюдного впровадження і інтеграції наступних принципів: законності та верховенства права; поваги до прав і свобод кожної особистості; неприпустимість дискримінації за будь-якою ознакою, розвиток толерантності і прийняття; ненасильницького вирішення конфліктів, усунення протиріч (Коваль, 2019).

Часто після випадку булінгу (цькування) в закладі загальної середньої освіти проводять різноманітні лекції про толерантність, ненасильницьке спілкування, гендерну рівність та інше. Однак такі спонтанні заходи профілактики не можуть замінити потреби в систематичному навчанні життєвих навичок і вивчені питань, пов'язаних з міжособистісними, гендерними та сексуальними стосунками и репродуктивним здоров'ям у рамках обов'язкової навчальної програми протягом усього періоду навчання (Попередження насильства в закладах освіти, 2020).

Станом на сьогодні в Україні є значний попит щодо впровадження системного підходу в закладах загальної середньої освіти, з метою профілактики такого соціально-негативного явища як булінг. Саме тому, в 2022 році, в межах наукової студії «Соціальний експериментаніум» кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка, нами було прийнято рішення щодо проведення опитування з метою визначення ефективних форм та методів роботи, які сприяють профілактиці булінгу в закладі освіти. Дослідження проводилось у 17 закладах загальної

середньої освіти м. Києва та передбачало опитування фахівців психологічних служб закладів загальної середньої освіти, які мають значний досвід роботи у протидії булінгу. В опитуванні взяли участь 21 фахівець психологічних служб. У зв'язку з повномасштабною війною в Україні та переведенням закладів освіти на дистанційний формат навчання, опитування проводилось онлайн за допомогою Google forms.

Проведене анкетування, дозволило нам виявити, що не дивлячись на розуміння важливості системного підходу до профілактики булінгу у закладі загальної середньої освіти, більшість (15 осіб) фахівців психологічних служб тяжіють до разових заходів з профілактики булінгу і лише невелика їх частина (6 осіб) віддають перевагу системному підходу, реалізуючи профілактичні програми. Усі фахівці використовують у профілактиці булінгу відзначили, що найефективнішими є тренінгові заняття; застосування «кейс-стаді»; тематичні зустрічі з провідними спеціалістами у системі профілактичної роботи та належний медіа-контент.

Також було проведено анкетування 30 учнів підліткового віку 17 закладів загальної середньої освіти, які оцінили привабливість і дієвість форм та методів профілактики булінгу, що застосовують у своїй діяльності фахівці психологічних служб. Аналіз відповідей (рис. 2) засвідчує, що

більшості учнів підліткового віку імпонують тренінгові заняття, інформаційні повідомлення з презентаціями, кейс-стаді та відеоперегляд відео.

Узагальнюючи відповіді респондентів, можемо зазначити, що перевага у профілактиці булінгу в закладах загальної середньої освіти віддається активним та інтерактивним методам.

Також із метою створення ненасильницького середовища у закладах загальної середньої освіти слід запроваджувати системний підхід, який буде залучати до взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Так, згідно Наказу Міністерства освіти та науки України №1646 від 28.12.2019 р. про «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти», діяльність, щодо запобігання та протидії булінгу (цькування) в закладі освіти, має бути постійним системним процесом, спрямованим на: визначення та реалізацію необхідних заходів, способів і методів запобігання виникненню булінгу (цькування) та (або) потенційних ризиків його виникнення; виявлення булінгу (цькування) та (або) потенційних ризиків його виникнення; визначення та реалізацію необхідних заходів, способів і методів вирішення ситуацій булінгу (цькування) та/або усунення потенційних ризиків його виникнення (Наказ МОН).

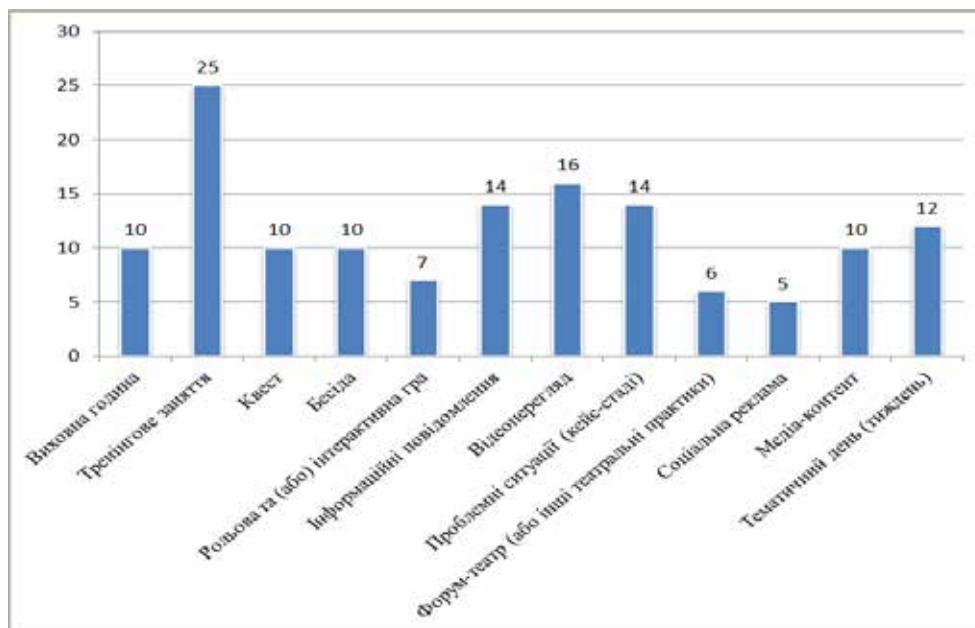

Рис. 2. Розподіл відповідей учнів підліткового віку щодо дієвих форм та методів профілактики булінгу

Із 2018 р. Громадська організація «Ла Страда-Україна» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та у співпраці з Міністерством освіти і науки України впроваджує системну діяльність, спрямовану на запобігання та протидію насильству в закладах освіти (Андрєєнкова, Байдик, Войцях, Калашник, 2020). Так, у 2019-2020 н.р. в рамках проекту «Створення механізму протидії булінгу та насильству у закладах освіти», який впроваджувала Громадська організація «Ла Страда-Україна» в партнерстві з Міністерством освіти і науки України та Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), розпочали впровадження моделі «Школа вільна від насильства». Ця модель включає в себе два напрями:

- створення в закладах освіти системи протидії та реагування на випадки насильства над дітьми (впровадження досвіду Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Хорватії);

- впровадження відновного підходу та медіації в освітній процес закладу.

Вона спрямована на: зменшення кількості випадків насильства та булінгу (цькування) з боку однолітків в закладах середньої освіти; сприяння безпечному та орієнтованому на розвиток дитини шкільному середовищі, залучаючи дітей до розробки політики та заходів закладу освіти проти булінгу (цькування); створення шкільної атмосфери, що сприяє розвитку дитини, і, що більш важливо, участь дітей у заходах з попередження булінгу (цькування); підвищення обізнаності про наявне насильство серед дітей, зниження толерантності до насильницької поведінки та залучення дітей, батьків та вчителів до створення безпечного освітнього середовища.

Особливістю системного підходу є те, що всі учасники освітнього процесу закладу загальної середньої освіти задіяні до протидії булінгу (цькування).

Чинниками ефективності системного підходу про профілактики було визначено запровадження медіації та відновних практик, а інсти-

туційне забезпечення покладено на службу порозуміння закладу освіти, діяльність якої направлена на сприяння зменшенню соціальної напруженості міжособистісних взаємин у колективі засобами медіації та формуванню навичок безконфліктного спілкування і навичок виходу з конфліктних ситуацій серед учасників освітнього процесу.

Створення шкільної служби порозуміння, яка на постійній основі діятиме у закладі загальної середньої освіти, є одним із ефективних інструментів для профілактики булінгу, адже вирішення шкільних конфліктів за допомогою медіації, за принципом “рівний-рівному”, формує умови для того, щоб учні самостійно аналізували ситуацію конфлікту, розвивали емпатію до інших учасників, залучених в конфлікт, і вчилися брати на себе відповідальність за конфлікт та його наслідки (Коваль, 2019).

Висновки. Булінг є негативним соціальним явищем в освітньому просторі та є поширеним у підлітковому середовищі. Він визначається агресивною поведінкою, яка повторюється з часом і в контексті дисбалансу сил. Це свідомо та умисна дія, яка вчиняється систематично по відношенню до іншої особи або групи осіб та носить в собі негативний характер.

Ефективна протидія булінгу (цькуванню) в закладі загальної середньої освіти починається з розробки внутрішніх нормативних документів, які будуть врегульовувати відповідальність за вчинення булінгу (цькування) в закладі освіти; інтерактивні форми та методи роботи, які спрямовані на профілактику булінгу (цькування) в закладі загальної середньої освіти та створення системного підходу при формуванні ненасильницького освітнього середовища.

Є необхідність впровадження та розвитку відновного підходу в закладах освіти, як інструменту створення комфортного освітнього середовища та забезпечення рівного доступу учнів до освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрєєнкова В. Л, Мельничук В. О, Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. : метод. посіб. Київ : «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
2. Бондар В. І. Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології : матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 10–11 березня 2023 р. Київ, 2023. С. 21.
3. Енциклопедія освіти : енциклопедія / ред. В. Кремень. 2-ге вид. Київ, 2021. 1144 с.
4. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка* : навч. посібник / О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. Київ, 2013. С. 85–101.

5. Запобігання та протидія домашньому насильству: діяльність закладів освіти : навч-метод посіб. / авт. кол: Андрєєнкова В.Л, Байдик В.В, Войцях Т.В, Калашник О. К. та ін. Київ : ФОП Нічога С. О., 2020. 196 с.
6. Лях, Т., Спіріна, Т., Клішевич, Н. (2022). Соціальна профілактика сімейного неблагополуччя в територіальній громаді. *Social Work and Education*. 2022. Т. 9, № 2. С. 245–255.
7. Попередження насильства в закладах освіти: методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене. К. : Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020. 104 с. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/02/18/Posibnyk_POPEREDZHENNYA_NASYLSTVA.pdf
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 р. № 2657- VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 5. Ст. 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19> (дата звернення: 05.03.2023).
9. Профілактика деструктивної поведінки підлітків : навчальн-метод. посіб. / Т. Журавель та ін. ; ред. : Т. Журавель, Ю. Удовенко. Київ : Вид-во ФО-П Буря О.Д., 2022. 144 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/361903322_PROFILAKTIKA_DESTRUKTIVNOI_POVEDINKI_PIDLITKIV
10. Результати міжнародного дослідження HBSC-2018 «Булінг і кібербулінг у підлітковому середовищі», Україна, 2018. *Український Інститут соціальних досліджень* URL: https://www.uisr.org.ua/img/upload/files/buklet_22_10_2018_fin.pdf (дата звернення: 29.05.2023).
11. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект : навч.-метод.посібник. К. : ФОП Стеценко В. В., 2016. 192 с.
12. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. Київ : ФОП Нічога С.О., 2018. 174 с.
13. Стоп булінг. *ЮНІСЕФ*. URL: <https://www.stopbullying.com.ua/adults/about> (дата звернення: 29.05.2023).

REFERENCES:

1. Bondar, V. I. (2023). Rozvyvalnyi potentsial suchasnoi sotsialnoi roboty: metodolohiia ta tekhnolohii [Developing potential of contemporary social robots: methodology and technology]. *Materialy VIII mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kyiv. S. 21 [in Ukrainian].
2. Zhuravel, T. V., Bezpalko, O. V., Zvierieva, I. D., & Veretenko, T. H. (2013). Sotsialna profilaktyka yak napriam sotsialno-pedahohichnoi diialnosti.
3. Kremin, V. (Ed.). (2021). *Entsyklopediia osvity* (2nd ed.). Kyiv : YuRIKOM Inter [in Ukrainian].
4. Zhuravel, T. V. (2013). Sotsialna profilaktyka yak napriam sotsialno-pedahohichnoi diialnosti [Social prevention as a direction of socio-pedagogical activity]. *Sotsialna pedahohika*, (pp. 85–101). Kyiv [in Ukrainian].
5. Kremin, V. (Eds.). (2021). *Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of education]*. (2nd ed.). Kyiv : YuRIKOM Inter [in Ukrainian].
6. Andrieienkova, V. L., Baidyk, V. V., Voitsiakh, T. V., & Kalashnyk, O. K. (2020). Zapobihannia ta protydiia domashnomu nasylstvu: diialnist zakladiv osvity : navch.-metod. posib. [Prevention and Counteraction of Domestic Violence: Educational Institution Activities: Teaching Methodology Manual]. Kyiv : FOP Nichoha S. O. [in Ukrainian].
7. Liakh, T., Spirina, T., & Klishevych, N. (2022). Sotsialna profilaktyka simeinoho neblahopoluchchia v terytorialnii hromadi [Social Prevention of Family Dysfunction in the Local Community]. *Social Work and Education*, 9(2), 245–255. [in Ukrainian].
8. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu (tskuvanniu) [Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Combating Bullying]: Zakon Ukrainy vid 18.12.2018 r. № 2657-VIII [Law of Ukraine dated December 18, 2018, No. 2657-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 5, pp. 33 [in Ukrainian].
9. Andrieienkova, V. L., Melnychuk, V. O., & Kalashnyk, O. A. (2019). Protidiia bulingu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid [Bullying Prevention in Educational Institutions: A Systemic Approach] : metod. posib. [Teaching Methodology Manual]. Kyiv : «Ahentstvo «Ukraina» [in Ukrainian].
10. Zhuravel, T. (Ed.). (2022). *Profilaktika destruktivnoi povedinky pidlitkiv [Prevention of Destructive Behavior in Adolescents]*. Kyiv: Vid-vo FO-P Buriia O. D. C. [in Ukrainian].
11. Poperedzhennia nasylstva v zakladakh osvity: metodychnyi posibnyk dlia pedahohichnykh pratsivnykiv [Prevention of Violence in Educational Institutions: Methodological Handbook for Pedagogical Staff]. (2020). Kyiv: Blahodiinyi fond «Zdorovia zhinky i planuvannia simi» [in Ukrainian].
12. Rozbudova myru. Profilaktyka i vyrishennia konfliktu z vykorystanniam mediatsii: sotsialno-pedahohichnyi aspekt [Peacebuilding. Prevention and Resolution of Conflict Using Mediation: Social-Pedagogical Aspect]. (2016). Kyiv : FOP Stetsenko V. V. [in Ukrainian].
13. Rezultaty mizhnarodnoho doslidzhennia HBSC-2018 «Bulinh i kiberbulinh u pidlitkovomu seredovyshchi», Ukraina, 2018 [Results of the International Study HBSC-2018 «Bullying and Cyberbullying in the Adolescent

Environment», Ukraine, 2018]. *Ukrainskyi Instytut sotsialnykh doslidzhen*. Retrieved from: https://www.uisr.org.ua/img/upload/files/buklet_22_10_2018_fin.pdf [in Ukrainian].

14. Stop bulinh [Stop bullying]. *YuNISEF*. Retrieved from: <https://www.stopbullying.com.ua/adults/about> [in Ukrainian].

15. Stvorennia systemy sluzhb porozuminnia dlia vprovadzhennia mediatsii za pryntsyptom «rivnyi-rivnomu/rivnariivnii» ta vyrishennia konfliktiv myrnym shliakhom u zakladakh osvity [Creation of a system of mediation services for the introduction of peer-to-peer mediation and peaceful resolution of conflicts in educational institutions]. (2018). Kyiv : FOP Nichoha S .O. [in Ukrainian].